

הודיה בונן-אלק

דוקטורנטית בחוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה

Bonen.alek@gmail.com

"לא באנו לעשות מהפכות": על צנזורה עצמית וצנזורה חיצונית בספרות הנשית-חרדית

תקציר

התבוננות בשדה הספרות הנשי-חרדי מעלה שאלה הנוגעת לחופש היצירה: האם ניתן לבטא מסרים ביקורתיים בחברה שמרנית שמטילה צנזורה קפדנית על עולם הספרות? המאמר טוען כי במרחב ספרותי זה פועלים כוחות של צנזורה עצמית וחיצונית גם יחד, ומשום כך סופרת המעוניינת לחרוג מנורמות הכתיבה המקובלות נדרשת לאסטרטגיות כתיבה חתרניות.

המאמר מציג את עולם הספרות הנשית חרדית, את נסיבות צמיחתה ואת מעמדה המורכב של ספרות חול "נשית" לעומת ספרות קודש "גברית". המאמר סוקר את השיח המחקרי, המועט באופן יחסי, העוסק בספרות הנכתבת על ידי נשים חרדיות עבור נשים חרדיות, דן בהיבטים של צנזורה עצמית ובהיבטים של צנזורה חיצונית ובפונקציות הדידקטיות של ספרות נשית זו, שמנסה לייצב את "תרבות המובלעת" ולהגן עליה. חלקו האחרון של המאמר דן בהרמזים המשובצים ברומן החרדי *פרח בר* (2004) מאת רחל פומרנץ, ומדגים באמצעותו את הפוטנציאל החתרני הגלום בטקסטים "כשרים" ודידקטיים לכאורה, חתרנות שאינה יכולה להיאמר בראש חוצות בשל כוחה הרב של הצנזורה הספרותית.

"We Didn't Come to Make Revolutions": Self-Censorship and External Censorship in Feminine-Orthodox Literary Domain

Abstract

Looking at the feminine-Haredi literary domain raises question regarding freedom of creativity: Can critical messages be expressed in a conservative society that censors the literary world? This paper argues that in feminine ultra-orthodox literary domain, extensive censorship (both self-censorship and external censorship) is put upon critical messages. As so, it becomes an inevitable necessity for Haredi female authors to take subversive action – rather than protestive action, for instance.

This paper describes the feminine-Haredi literary domain, the origins and boundaries of this literature and the complex status in Haredi world. The paper describes the aspects of self-censorship and aspects of external censorship and the didactic functions of feminine-Haredi literary, which attempts to protect the *Enclaved Society*. The last part of this paper discusses Haredi novel *Wildflower* (2004) written by Rachel Pomerantz, and demonstrates the subversive potential inherent in seemingly "kosher" and didactic texts, subversion that cannot be said openly because of the extensive censorship.

מבוא

ספרות חרדית למבוגרים הינה תופעה חדשה יחסית. ספרות זו החלה לצאת לאור בסוף שנות ה-80, תחילה בארצות הברית ואחר כך גם בישראל. מעמדה של ספרות החול בעולם החרדי מורכב: בקרב הציבור החרדי קריאת רומנים נחשבת למעשה של קלות דעת והדעה הרווחת היא כי "למבוגרים צריך להיות משהו טוב יותר לעשות עם זמנם". הכתיבה לילדים התקבלה כלגיטימית, כחלק מן הצורך ליצור סיפורים חינוכיים "ראויים" עבור הקוראים החרדים הצעירים, אך כתיבת סיפורת למבוגרים נתקלה בהתנגדות. בתודעת מנהיגי הקהילה החרדית קריאת פרומנים מתקשרת עם תנועת ההשכלה, שסחפה אחריה המוני צעירים יהודים שזנחו בעקבותיה את עולם התורה. לטענתם, ל"עם הספר" מעולם לא היתה מסורת של פרומנים, וגם אין סיבה שתהיה. בנסיבות הללו, סופרים חרדים שכתבו למבוגרים עד לשנות ה-80 התקשו למצוא מוציא לאור. היה קשה להצדיק קריאת ספר, אורתודוקסי ככל שיהיה, למטרת הנאה (Schaps, 1997; Finkelman, 2011: 85-86).

כיצד בכל זאת התפתחה ספרות חול חרדית ענפה, הן בארצות הברית והן בישראל? על פי מלכה שפס ויואל פינקלמן הבעיה האידיאולוגית נפתרה באמצעות הבחנה בין נשים לגברים. רוב ספרות החול למבוגרים נכתבת עבור נשים חרדיות ועל ידי נשים חרדיות. בנושא תרבות הפנאי ישנו הבדל ברור בין נשים לגברים בקהילה החרדית: גברים מצויים בלימוד תורה בכל רגע נתון, ברוח הציווי "והגית בו יומם ולילה", בעוד הנשים אינן מחויבות בלימוד תורה. לכן ניתן למצוא ספריית פנאי בכל סמינר לבנות, בעוד שבישיבות לבנים לא יתמכו בכך (Schaps, 1997; Finkelman, 2011: 85-88). פרדימן מוסיף על כך ומציין כי שורשי הלגיטימציה לקריאת ספרות (שתואמת את עולם הערכים החרדי) נזרעו עוד בראשית ימי הסמינר לבנות "בית יעקב" והפכו לעובדה מוגמרת. סביב הסמינר התפתחה פעילות תרבותית נרחבת וטופחה יצירה ספרותית חינוכית וערכית, על אף ההתנגדויות שנלוו לכך (פרידמן, 1995: 279, 275). זהו מקור זיהויה של ספרות החול החרדית כספרות שוליים בעיני בעלי הסמכות בקהילה – מדובר ב"ביטול תורה" שנאסר על גברים והותר לנשים.

מהי, אם כך, ההגדרה המדויקת לספרות נשית חרדית? על פי שפס, הן בקהילה החרדית הישראלית והן במקבילתה האמריקאית, המושג "ספרות נשית חרדית" מצביע על סיפורת המיועדת למבוגרים שנכתבת על ידי סופרות חרדיות, יוצאת לאור על ידי מו"ל חרדי ושקהל היעד שלה הוא נשים יהודיות חרדיות¹. זאת להבדיל מרומנים העוסקים בציבור החרדי

¹ יודגש כי הכוונה לכתיבת בדיון למבוגרים ולא לסיפורים היסטוריים, לביוגרפיות או לספרות ילדים ונוער. בישראל, בתחום ספרות החול למבוגרים ניתן למצוא בשנים האחרונות שני כותבים בולטים ממין זכר, שניהם כותבי ספרי מתח למבוגרים: חיים גרינבוים (הצוואה, 2005, תיק מקסיקו, 2009) ויאיר וינשטוק, שאת ספרי המתח שלו מפרסם תחת הפסבדונים מ. ארבל (נאמנות כפולה, 2004, יום ושש שעות, 2014). ניתן לשער כי החלטתו של וינשטוק לבחור בפסבדונים שאינם

המתפרסמים על ידי מו"ל חילוני ומיועדים לקהל לא-חרדי. למעשה, "הדרת הגברים" מספרות נשית זו הינה כפולה: במישור העלילתי, במרכז הסיפור עומדות בדרך כלל דמויות נשיות ועולמן, ובמישור המעשי, גברים אינם אמורים (לפחות לא למראית עין) לעיין בספרות החול. על השאלה האם הרומנים נקראים על ידי חלק מהגברים, ועד כמה רחבה התופעה, קשה לענות. לטענתה של שפס, גברים אכן קוראים את הספרים שנשותיהן מביאות הביתה (Schaps, 1997).

שיח מחקרי אודות הספרות הנשית-חרדית

השיח המחקרי העוסק בספרות הנכתבת על ידי נשים חרדיות עבור נשים חרדיות מועט ועדיין בראשיתו. המחקר הקיים בוחן את הספרות הזו מהיבטים של זהות דתית, זהות תרבותית וזהות מגדרית, משרטט את גבולותיה ומתאר את התפתחותה של ספרות זו.

שני מאמרי יסוד בתחום נכתבו על ידי הסופרת החרדית פרופ' מלכה שפס, שאחד מספריה ידון במאמר זה. האחד "The one-way mirror: Israel and the Diaspora in contemporary Orthodox literature", עוסק בגישות כלפי ישראל והתפוצות ברומנים חרדיים שהתפרסמו בעברית ובאנגלית. במאמר זה טוענת שפס כי הספרים שנכתבים באנגלית עוסקים בתפוצות ובישראל, בעוד שהספרים הנכתבים בעברית עוסקים באופן כמעט בלעדי בישראל. את התופעה הזו היא מכנה בשם "מראה חד צדדי": יהודי חו"ל יכולים לראות אך לא להיראות (Schaps, 1997).

המאמר השני "The filtered voice: genre shifts in Orthodox women's fiction", עוסק במותחנים (Thriller books), ז'אנר פופולארי בספרות החול החרדית. שפס מציעה הסברים לפופולאריות הז'אנר, וטוענת כי מדובר בניסיון להגיע לקהל קוראים רחב יותר, ציוני-דתי בישראל, או אורתודוקסי מודרני בארצות הברית. עוד היא מציינת כי ספרות בלשית מאפשרת התמודדות קלה יותר עם המגבלות המוטלות על הסופר החרדי, משום שהיא אינה מתמקדת במערכת היחסים בין הדמויות. כך ניתן, לשיטתה, למקם עלילות במקומות אקזוטיים, לענות על הצורך בטקסט קריא וקליל שאין בו מערכות יחסים כבדות משקל, לפתח עלילה שיש בה דרמה ועדיין לשמור על זיהויו של הספר כ"כשר", זאת באמצעות דמויות חרדיות ומסר דתי (Schaps, 2003). בשני המאמרים הללו מניחה שפס יסודות למרחב הספרותי החרדי ועוסקת בהתפתחות הספרות הזאת, בהיסטוריה שלה, ובשאלת גבולותיה – על מה מותר ועל מה אסור לכתוב.

מסגירים את מין הכותב אינה מקרית. למרות הימצאותם של סופרים הללו בענף, טענתם של שפס ושל פינקלמן שהובאה לעיל, לפיה ספרות החול החרדית למבוגרים נשלטת על ידי כותבות נשים, עודנה מבוססת.

חוקרת נוספת מגיעה מתוך הקהילה החרדית: ספרה של אליס פישר-רולר (Fisher-Roller,) (1999) *The literary imagination of ultra-Orthodox Jewish women: an assessment of a writing community*, עוסק בספרות נשית חרדית הנכתבת באנגלית. פישר-רולר תופסת את הכתיבה החרדית כ"כתיבה אישית" המאפשרת לנשים לחלוק עם נשים אחרות את חוויותיהן. ספרה הוא ניסיון לביקורת ספרות נשית חרדית אנגלו-סקסית בהקשר של יהדות וסוגיות פמיניסטיות. פישר-רולר מזהה את הספרות הנשית החרדית כתגובה לפמיניזם הליברלי. ספרות חרדית להלכה מוקיעות פמיניזם, היא מציינת, אך באותו הזמן מקדמות או נשענות על רעיונות פמיניסטיים שלמעשה מאפשרים את כתיבתן (Roller, 1999: 4).

מחקר מקיף בתחום הינו מחקרה של יעל שנקר (שנקר, 2006) העוסק בכתיבה נשית חרדית המתפרסמת בישראל ובגבולותיו של מרחב ספרותי זה. עבודתה של שנקר עוסקת בכתיבה הנשית חרדית אודות זהויות של "אחרים", ובוחנת את האופנים השונים בהם מיוצגים מי שנתפסים על ידי החברה החרדית כ"אחר" מגדרי, דתי או לאומי. הנחת היסוד של שנקר היא כי הכתיבה אודות ה"אחר" מאפשרת לאותן כותבות לבחון את זהותן המגדרית או הדתית, להרחיב את אפשרויות הקיום ובו בזמן להתגונן מפני תהליכי השינוי המאיימות על זהותן כנשים חרדיות כותבות.

במאמרה "עזרת נשים" משלך: על אפשרויות הכתיבה בחברה החרדית הנשית", בוחנת שנקר (שנקר, 2008) את היחס שבין נשים, כתיבה ומעמד חברתי בחברה החרדית ועומדת על פוטנציאל המרידה שבעצם מעשה הכתיבה. מאמר נוסף, "בראי הקדמות ומבואות: על כתיבה נשית וסמכות גברית בקהילה החרדית" (שנקר, 2009), בודק את מורכבות היחסים שבין כתיבה נשית, סמכות גברית וסמכות חלופית דרך תופעה ייחודית לספרות החרדית הנשית, והיא ההקדמות לספרים. שנקר טוענת כי עצם הופעתן של ההקדמות הללו מצביע על תחושת הנחיתות של הכותבות ועל מקומה המורכב של הכתיבה הנשית החרדית בעולם החרדי.

יואל פינקלמן (Finkelman, 2011) בספרו: *Strictly kosher reading: popular literature and the condition of contemporary orthodoxy*, חוקר את השינויים שחלו בספרות החרדית האמריקאית, שפנתה בעשורים האחרונים לפרסום ז'אנרים פופולאריים כמו ספרי עזרה עצמית, ספרי בישול, מגזינים, מדריכי הורות, ביוגרפיות או ספרי מתח והרפתקאות. מסקנתו של פינקלמן היא כי הספרות החרדית הפופולארית מייצרת תודעה של המשכיות מסורת ספרותית יהודית ארוכת שנים. למעשה, על פי פינקלמן, מדובר בספרות פופולארית מודרנית, החולקת ערכים דומים עם החברה הסובבת אותה. מחקרו של פינקלמן אינו

מתמקד בספרות נשית-חרדית, אך הוא מספק מידע בנוגע לרקע ההיסטורי והחברתי שאפשר את התפתחותה, ומרחיב בנושא הכתיבה הביקורתית העצמית בחברה החרדית.

ספרות מחנכת

הספרות הנשית-חרדית היא ספרות בעלת מטרה חינוכית, כאשר מרבית הסופרות החרדיות מקבלות את האתוסים שכבר מוכרים לקוראותיהן. בכך ספרות זו מהווה שחקן חיזוק משמעותי ל"תרבות המובלעת", השוללת חשיפה לתרבות הכללית ומציבה קו הפרדה ברור בין התרבות "שלנו" לבין התרבות "שלהם". "תרבות המובלעת" היא גישה אשר יובאה אל מחקר החברה החרדית ממחקר האנתרופולוגיה בתחילת שנות התשעים על ידי ההיסטוריון עמנואל סיון². במאמרו הציב סיון את החברה החרדית כ"מובלעת" בתוך החברה החילונית, תוך השוואה רחבה ל"מובלעות" אחרות באיסלאם ובנצרות. סיון מזהה את החברה החרדית כחברה פונדמנטליסטית, חברה ההופכת לאידיאולוגיה את המחויבות למסורת, ומוצא נקודות השקה בין הוגי דעות מוסלמים רדיקליים, בין פולמוסנים פרוטסטנטים ובין גדולי-דור חרדים. המשותף להם, בין היתר, הוא חשש שמא ינטשו חלק מחברי הקהילה, רצון ללחום במה שנראה בעיניהם כאובדן דרך של בני הדור, ושימוש בדימויים של התמכרות בקשר לתרבות המודרנית (סיון, 1991: 46-50).

על פי סיון, "מובלעת" מוגדרת כתגובה של קהילה באשר לגבולה. החברות הפונדמנטליסטיות פיתחו לעצמן תרבות שאמורה לאטום את קו הגבול בין החברה המודרנית. סיון מסביר כי גבולה של "המובלעת" אינו חסום בפני הפיתויים החומריים והחברתיים של הקהילה המרכזית, הנהנית מהגמוניה תרבותית. אין לה יכולת אכיפה על חבריה שעשויים לעזוב את שורותיה, והיא אינה יכולה להענישם או לתגמל אותם כלכלית, והאמצעי היחיד שיש בידיה הוא שכנוע מוסרי. השקפה זו מובילה לכך שה"מובלעת" מתבדלת על ידי יצירת מרחב נפרד שהוא בראש ובראשונה סמלי ורק אחר כך גיאוגרפי. התבדלות זו באה לידי ביטוי בעיקר מבחינה תרבותית, כאשר "תרבות המובלעת" מוגדרת כדחיית החברה החיצונית.

הספרות הנשית-חרדית לוקחת לה תפקיד מחנך, של ניסיון לייצב את "תרבות המובלעת" ולהגן עליה מפי המתקפות הנובעות מחולשותיה היא. בדרך כלל, נמצא שוויון בין ערכי החברה החרדית כפי שהוגדרו על ידי ההגמוניה לבין המציאות הבדויה בטקסטים, וניתן לראות כי הם אינם יוצרים הערכה מחדש של הנורמות. איזר מציין כי טקסטים דידיקטיים מסוג זה רוצים להעביר מתן תוקף לערכים שכבר ידועים לציבור. מדובר למעשה במידה

² סיון מתבסס על שיטת פרשנות שפיתחה האנתרופולוגית מרי דגלאס, המכונה "התיאוריה של התרבות" (Theory of Cultural). להרחבה ראה: סיון עמנואל, 1991, "תרבות המובלעת".

גבוהה של התאמה בין הרפרטוארים של הקורא ושל הטקסט, כאשר "רפרטואר" על פי איזר הוא כינוי למציאות ש"מחוץ לטקסט" (איזר, 2006: 80). את התופעה הזו מתארת הסופרת החרדית רותי קפלר:

מדפי הספרות החרדית – ספרות המכוונת לקהל-יעד חרדי בלבד – עמוסים בספרים. מיעוטם ספרי מתח, בודדים מהם פנטזיה, ורובם ספרי דרמה, עלילה ורגש. אבל לעתים, יחד עם ההנאה מן השפע הספרותי, עולה מן המדפים תחושה כי מה שמסופר כאן אינו הסיפור שלנו. מצלמת האבטחה הזו צילמה, בטעות או שלא, רחובות אחרים, אנשים אחרים. ברבים מדי מן הספרים הכל טוב, הכל יפה, הכל מחויך ומתקתק. הגיבור הטוב ינצח תמיד. הרע יזכה לעונש הולם, ולו בדמות 'חיי הריקניים וחסרי התוכן'. הכתמים אינם נראים, הפגמים נעלמו, ומה שמעניין אותך באמת – לא מוזכר. לא קיים. חור שחור בסרט הצילום. (קפלר, תשע"ז).

מדוע ספרות המיועדת למבוגרים לוקחת לה תפקיד מחנך ומייצגת את המציאות באופן חד מימדי? מנין נובע אותו "חור שחור בסרט הצילום"? אנסה להשיב על שאלה זו מן ההיבט של הצנזורה העצמית ומן ההיבט של הצנזורה החיצונית-פורמלית.

צנזורה עצמית

"כל התבטאות היא התאמה בין אינטרס להתבטא לבין צנזורה, הנקבעת על ידי מבנה השדה שבו מתבטאים", טוען הסוציולוג פייר בורדייה, "התאמה זו היא תוצר של אָופמיזציה - "לשון נקייה", החלפת ביטוי בלתי מקובל בביטוי מקובל ו"ראוי". התאמה זו יכולה להגיע עד השתקה מוחלטת, שהיא מקרה הגבול של הדיבור המצונזר. כתוצאה מן האָופמיזציה נוצר משהו שהוא תוצר פשרה – שילוב בין מה שהיה צריך לומר, מה שהתיימר לומר, לבין מה שניתן היה לומר בהתחשב במבנהו המכונן של שדה מסוים." (בורדייה, 2005: 135). מנקודת מבט סוציולוגית, האינטרס להתבטא הוא אינטרס פוליטי במובן הרחב של המילה, שהרי בכל קבוצה קיימים אינטרסים פוליטיים. כותבת חרדית פועלת מתוך מודעות לאילוצים המכוננים את השדה, ועורכת מראש התאמות לשדה שבתוכו היא פועלת ושבתוכו היא מעוניינת להמשיך לפעול, התאמות אותן אכנה "צנזורה עצמית". למעשה, בחירתן של הסופרות החרדיות בזהות החרדית היא בחירה מודעת, והן מקבלות על עצמן את המגבלות האמנותיות הנובעות מאתוס "תרבות המובלעת". הניה שוורץ, עורכת מגזין הנשים החרדי "בתוך המשפחה", מעידה כי במגזין שלה אין מהלך פעיל של צנזורה חיצונית, שכן התכנים מותאמים כבר מעצם כתיבתם, וקובעת: "לא באנו לעשות מהפכות. אין טעם שנכתוב משהו שהאנשים לא ירצו להכניס אליהם הביתה." (בסול, 2017). מדברי שוורץ משתמע כי הצנזורה העצמית נובעת גם מחוש זהירות של מי שמעוניינת בהתקבלות ספריה ובהישארות

בקונצנזוס. הציבור החרדי מסמן את "פורצי הגדר", וכתובה על נושאים "אסורים" עשויה לעלות במחיר חברתי. במילותיו של סופר הילדים החרדי חיים ולדר: "בסופו של יום גם הסופרים רוצים להיות חלק מהמיינסטרים. לשלוח את הילדים לחדר, את הבנות לסמינר, ולהשתדך טוב." (שם, שם).

תהליך הצנזורה העצמית נובע ממקור נוסף: הסופרות רואות את ההתאמות לשדה הספרות החרדי כתפקיד וכשליחות. על פי שנקר, התפקיד "הטבעי" לנשים בחברה החרדית הוא חינוך ילדים, וחלק מן הסופרות משתמשות במילה חינוך גם כאשר מדובר בספרות למבוגרים (שנקר, 2006: 22-23). כאשר הסופרות לוקחות להן תפקיד חינוכי, ולא רק אמנותי גרידא, הן מעוניינות לחזק את אחיזת קהל הקוראים באורח החיים החרדי. בכתובה מגויסת מסוג זה ישנה, מטבע הדברים, נטייה להבלטת צדדים חיוביים ולטשטוש אמירות ביקורתיות. חוה רזנברג, סופרת חרדית ותיקה, טוענת כי זהו ההבדל העקרוני בין ספרות חרדית לבין ספרות חילונית: "הספרות החרדית, לעומת זאת, היא באופן מוצהר ספרות מגויסת. יש לה מטרה חינוכית. זה לא משהו שמתביישים בו. הספרות היא כלי מחנך, וכך היא אמורה להיות- לילדים ולמבוגרים." (הרוביץ, 2017: 13). בהקדמה לספר *אבא חוזר*, העוסק במשפחה תל אביבית החווה משבר בעקבות חזרתו של האב בתשובה, מתארת הסופרת החרדית לאה פריד את תהליך הצנזורה העצמית שנובעת ממניע חינוכי:

[...] ואני בשום אופן לא חפצתי שיהא סיפור זה בבחינת מטרה המקדשת את כל האמצעים.

לפיקר, כשהייתי צריכה, למשל, לנגוע בתיאור העולם החילוני, עשיתי זאת כמי שכפאה שד. רציתי כמה שפחות לחטט ולחשוף את ההווי החילוני האמתי בפני הקורא שומר המצוות, ועל כן, התיאורים הקיימים הם רק אלה שהיו מוכרחים להיכתב לשם השלמת העלילה או כתפאורת רקע בלבד. וחלק מתמונות המצב אומנם משורטטות בקווים ובתיאורים מסורבלים משהו, רדודים שטחיים וצבועים בצבעי שחור לבן, באופן שדילגתי על דקויות וויתרתי על הצורך הספרותי להיות נאמנה עד הסוף למציאות. (פריד, תשנ"ז: 7)

פריד מציינת כי העדיפה תיאורים "רדודים שטחיים וצבועים בצבעי שחור לבן" על פני הצגת מציאות מורכבת ורבת פנים, שבה עשוי להתגלות ה"אחר" באור חיובי. זוהי, למעשה, כתיבה סטריאוטיפית אודות ה"אחר" החילוני. לדעת שנקר, הסופרות מאמינות שהסטריאוטיפ מספק לקוראים את ההגנה שהם זקוקים לה מפני האיום הטמון בדמותו של הזר (שנקר, 2009: 82-85). צנזורה עצמית זו, הנובעת מתחושת שליחות חינוכית, היא ההגנה שהסופרת מעניקה לקוראיה, ברוח ערכי "תרבות המובלעת". הסבר אפשרי נוסף לצורך של הסופרות

בפרסום יצירה חינוכית, שאף שהיא עוסקת בחיים היומיומיים היא למעשה שיעור באמונה ובהשגחה, היא תחושת הנחיתות של ספרות החול הנשית (השולית) אל מול ספרות הקודש הגברית (שנמצאת במרכז). לאור מעמדה המורכב של ספרות החול הנשית, הסופרות נמצאות במעין עמדת התנצלות תמידית, על עצם העיסוק בדמויות נשיות בדויות ובעולמן הביתי "הצר". על הרוח האפולוגטית הזאת כתבה וירג'יניה וולף במסתה המפורסמת "חדר משלך":

מאחר שהרומן מקביל לחיים האמיתיים, ערכיו הם במידה מסוימת זהים לאלה של המציאות. אבל ברור מאליו כי נשים דוגלות לעתים קרובות בערכים שונים מאלה של המין האחר; זוהי דרך הטבע. אלא שהערכים הגבריים הם השליטים בתרבות. באופן גס ניתן לומר, כי כדורגל וספורט הם "חשובים", ואילו פולחן האופנה וקניית בגדים הם "דברי הבל". [...] **צריך רק לעלעל ברומנים שנשכחו מכבר, ולהאזין לנימת הקול שבה נכתבו, כדי לנחש שהכותבת מתגוננת כל הזמן מפני ביקורת.** (וולף, 2004: 86-87, ההדגשה אינה במקור)

בדיון אודות החברה החרדית ניתן לומר כי הערכים הגבריים השולטים בתרבות החרדית הינם לימוד תורה וחיי הישיבה, והערכים הנשיים הינם חיי הבית והמשפחה. ההתגוננות הנשית מביקורת גברית עודנה קיימת, ויש בכתיבה המגויסת כדי "לרומם" את יצירתן. תובנה זו מוסיפה עוד נדבך להבנת הצורך של הסופרות החרדיות בנקיטת צנזורה עצמית.

צנזורה חיצונית

נוסף על הצנזורה העצמית, על הספרות הנשית-חרדית בישראל פועלת גם צנזורה חיצונית-פורמלית, ברמות פיקוח משתנות. הצנזורה מופעלת לרוב מצידה של העיתונות החרדית, על ידי איש הועדה הרוחנית, נציג הממסד הרבני, המכונה "המבקר". בשונה מעולם הספרות החילוני, ספרים חרדיים כמעט שאינם מתפרסמים באופן מקורי אצל מו"לים. מרבית הספרות פונות לפרסום ספר בהמשכים בעיתונות החרדית ורק לאחר מכן מוציאות אותו לאור בבית דפוס השייך לכתב העת בו פורסם הספר לראשונה. כך "יתד נאמן", "המודיע", "משפחה", "בקהילה" ועיתונים אחרים משמשים כמעין מסננות לקראת פרסום ספר "כשר", שתכניו כבר נבדקו על ידי הצנזורה. קפלה מציינת כי בכל העיתונים החרדיים יש למבקר סמכויות גבוהות יותר מאלו של העורך. ביכולתו לפסול סיפורים או לדרוש מהסופרים לשנות את העלילה (קפלה, תשע"ז).

מדוע פונות הכותבות אל העיתונות החרדית ורק אחר כך מוציאות את יצירתן כספר? לטענת שנקר, אופציה זו של כתיבה בהמשכים מאפשרת את יצירת תודעת "האישה הכותבת" באופן מדורג. הדיאלוג שנוצר עם הקהל בעקבות המדיום העיתונאי תורם אף הוא לבניית אותה

זהות (שנקר, 2006: 18-19). לעומתה קפלר מצביעה על מניע כלכלי טהור: לסופרת חרדית ישראלית קשה מאוד להתפרנס מתמלוגי מכירת ספרים, ואין הלימה בין אהבת הקריאה של הציבור החרדי לבין מספרי הספרים שנמכרים. תרבות ההשאלה המשגשגת בציבור החרדי מובילה לכך שספר חרדי שנמכרו ממנו 3,000 עותקים נחשב להצלחה. מציאות זו מביאה את הסופרות לחיפוש אחר ערוץ פרנסה נוסף בדמות תמלוגים על פרסום הסיפור בעיתון (קפלר, תשע"ז). הסופרת חוה רוזנברג, שכתבה למעלה משלושים ספרים, מעידה על עצמה: "מעולם לא ישבתי בבית וכתבתי ספר אחד מתחילה ועד סוף. כל הספרים התפרסמו קודם כסיפורים בהמשכים, ואחרי שמונים או מאה שבועות, כשהצטברו הפרקים, הם נקבצו לספר. הסיפור בהמשכים הוא הצורה המקובלת ביותר לפרסום ספר בציבור החרדי, וכל עיתון שמכבד את עצמו מחזיק סיפור בהמשכים." (הורוביץ, 2017: 13). כאמור, מובטח כי ספר שהתפרסם בהמשכים באחד העיתונים ורק לאחר מכן יצא לאור, הוא ספר שהוטלה עליו צנזורה מחמירה בהתאם לקריטריונים של כל אחד מה"מבקרים".

צנזורה חיצונית, מחמירה פחות, מוטלת גם על ספרים שיוצאים לראשונה אצל מו"ל חרדי. בישראל, בשונה מהקהילה החרדית בארצות הברית, מיעוט מקרב הסופרות בוחרות באפשרות זו. מדובר בספרים שהעיתונות החרדית לא היתה מאשרת לפרסום. במרבית המקרים הם אינם מכילים תכנים הנוגדים את ההלכה, אך מעלים נושאים רגישים בקרב החברה החרדית. בעולם המו"לות החרדי בישראל, ישנן "הוצאות לאור" חובבניות שפועלות בניהולם של בעלי חנויות ספרים בבני ברק ובירושלים, כגון "אור החיים", והוצאות לאור המתמחות בציבור החרדי, כגון "יפה נוף-פלדהיים", המקפידות יותר על עריכתם של הספרים ועל עיצובם החיצוני. בשני המקרים בעלי ההוצאה החרדיים יימנעו מהוצאת ספר שתכניו אינם הולמים את "רוח ההוצאה", אך, כאמור, צנזורה זו אינה הדוקה ביחס לעיתונות החרדית. הרומנים המתפרסמים באופן זה זוכים בדרך כלל להצלחה מסחרית ומנגד לביקורת חינוכית. זהו, למשל, סיפורו של הרומן *עת לקרוע ועת לתפור* מאת מלכה שפס, שלא נחשב בזמן תרגומו מאנגלית לעברית כחומר קריאה ראוי עבור בנות סמינר בישראל ונאסרה כניסתו לספריות המוסדות החינוכיים, בשל סצנות המתארות פגישות למטרות שידוך בין בחור לבין בחורה, ובשל עיסוק בסוגיות פמיניסטיות. על כך העידה שפס בהומור: "Being banned by the school libraries did not hurt the sales: it only meant more girls had to buy the book in order to read it." (Schaps, 2003).

על מה מותר ועל מה אסור לכתוב?

ישנם נושאים שחל איסור לכתוב עליהם בכל הקהילות החרדיות, כאלה שהבסיס העקרוני עבורן נגזר מתוך ההלכה. קפלר מציינת כי לעולם לא יופיעו תיאורים הקשורים ליחסים בין המינים (כולל גילויי חיבה מילוליים בין איש לאשתו), נושאים שיש להם קשר לגוף הנשי:

מראה חיצוני, קוסמטיקה ובעיתונים מסוימים, אפילו הימצאותה של אישה בהריון, וכן גילויי אלימות מכל סוג או ניבולי פה. בקרב הצנזורים עיקרון נוסף הוא הימנעות ממתן לגיטימיות לדמויות שאינן תואמות את הנורמות החרדיות. כך דמויות חילוניות בסיפור חרדי יחזרו בתשובה, ירהרו בתשובה או ש"יענשו" בדמות מוות בטרם עת, חיי ריקנות או בדידות וניכור. על עקרונות אלו נוספות החמרות ספציפיות לכל מגזר – בציבור הליטאי מותר לתאר פגישת שידוכים אך אסור להאיר גבר חרדי עובד באור חיובי - התיאורים החיוביים יישמרו עבור אברכים שמקדישים את חייהם ללימוד תורה. לעומת זאת, בסיפור המיועד למגזר החסידי, הגיבור יכול בהחלט להיות אדם שמפרנס את משפחתו וקובע עתים לתורה, אך באשר ליחסים בין המינים, המבקר הרוחני לא יאפשר אפילו לכתוב שהבחור התארס עם "בחורה". על פי קפלר, ניסוח אפשרי לתיאור אירוסין הוא "פלוגי לקח את בננו לחתן", או "בננו בא בקשרי שידוכים עם משפחה מצוינת". (קפלר, תשע"ז).

הצנזורה החיצונית שוללת לחלוטין גם דיון ביסודות היהדות או ביסודות החרדיות, ואין מקום לשאלות של אמונה ומחשבה או לביקורת ממסדית. זהו הסבר נוסף לדידקטיות של הספרות הנשית-חרדית, שאין לה יכולת לערער, אפילו במעט, על הנורמות המקובלות במגזר החרדי. לטענת קימי קפלן, התודעה החרדית היא תודעת המיעוט הנרדף, המשוכנע שהוא מייצג האמת הלגיטימית היחידה (קפלן, 2003: 232). מכאן שהחברה החרדית חשה כנתונה תחת איום, וביקורת פנימית, לתפיסת מנהיגיה, חותרת תחת אתוס "תרבות המובלעת" לפיו חברי הקהילה נהנים מעליונות מוסרית.

הצנזורה החיצונית מתבוננת בסיפורים מבעד למשקפת נוספת: האם הטקסט ראוי להיקרא על ידי בני נוער חרדיים? אחת מטענותיו של הממסד הרבני וכפועל יוצא של הצנזורים, היא שהעיתונות החרדית והספרות החרדית נקראת על ידי בני ובנות נוער. לדידם, ספר שאינו מתאים לבני הנוער אינו ראוי להיכתב כלל. הגבלה זו מסרסת ולמעשה מאיינת את הספרות למבוגרים, מותירה אותה ברמה של ספרות לבני הנעורים, ומובילה לכך שמרבית הרומנים עוסקים באותן התמות. "על 80% ממה שמעניין אותנו באמת, אי אפשר לכתוב בסיפורים חרדיים", קפלר טוענת, "עיינו ברשימת דרישות הביקורת, ותבינו למה. ה-20% הנותרים, הכוללים שידוכים, אימוץ, חינוך-ילדים, עמידה בניסיון, מציאת עבודה, עזיבת עבודה, התמודדות כלכלית, כבר נלעסו ונטחנו עד דק." (קפלר, תשע"ז). קפלר, ובעקבותיה כותבות חרדיות אחרות, מלינות על מצבה של הספרות הנשית-חרדית, שבשל הצנזורה העיתונאית המחמירה (ובשל הביקורת החינוכית החריפה אודות ספרים שהתפרסמו לראשונה אצל מו"ל חרדי) נמנע ממנה למלא את תפקידה האמנותי. מדבריהן עולה כי אין ברצונן "לפרוץ גדר", אך היו רוצות לכלול בכתיבתן נושאים נוספים ולטפל בסוגיות חברתיות בוערות.

הצורך בפעולה החתרנית

נחזור לשאלה בה פתחנו: האם ניתן להתגבר על הגבולותיה של הצנזורה בחברה החרדית? האם בחברה דתית-שמרנית שמצנזרת טקסטים ספרותיים ניתן לפרסם מסרים "לא כשרים"? נראה כי במצב הנוכחי, סופרת חרדית המעוניינת להרחיב את גבולות הגזרה של שדה הספרות הנשי חרדי נתקלת בחומה בצורה, וכי אין ביכולתה לערער על עקרונותיה של הצנזורה בגלוי. הצורך להתבטא צריך למצוא לו אפיק אחר, מינורי, כזה שיחמוק מתחת לאפה של הצנזורה. את דרך הפעולה הזו אכנה בשם חתרנות – ולא מרד או "מהפכה" – בשל רצונן של הסופרות להיכלל בשיח התרבותי המתקיים בתוך הקהילה. על פי הגדרתה של אורלי לובין: "פירושה של הפעולה החתרנית, הוא האחיזה בשני הקצוות: גם המשך הקיום התרבותי בתוך קהילה, שיש בה עולם נורמטיבי המדיר את השוליים, וגם כינון סובייקט השולט בגורלו, ולו באופן חלקי, ולו תוך התמקמות בשוליים" (לובין, 2003: 76).

לטענתי, ניתן למצוא מסרים חתרניים בספרות הנשית-חרדית, גם בזו שנראית לכאורה "כשרה", חינוכית ושמרנית להפליא. בחלק זה אדגים בקצרה את אחת מדרכי הפעולה החתרניות, באמצעות כתיבתה של מלכה שפס, שכותבת תחת הפסבדונים רחל פומרנץ. אטען כי שמירה על מוסכמות כתיבה שמרניות ברומן מתפקדת כמסיכה תחתיה ניתן להסתיר אמירות חתרניות שאינן מקובלות בעולם החרדי.

מלכה שפס היא דמות חריגה בנוף החרדי: פרופסור למתמטיקה בעלת קריירה אקדמית מצליחה, גיורת, חוזרת בתשובה ועולה חדשה מארצות הברית. במרכז הרומנים של שפס שתורגמו לעברית עומדות צעירות יהודיות-אמריקאיות, שמגיעות לבדן לישראל לתקופת זמן קצרה, "נקלעות" ללימודים בסמינר לבעלות תשובה בירושלים ומצטרפות ליהדות החרדית, על אף ההתנגדות שהדבר מעורר בקרב משפחתן. ברומנים ניתן לעקוב אחר תיאור ילדותן והתבגרותן בחברה יהודית-אמריקאית מתבוללת ואחר תקופת השידוכים, הנישואים והקמת משפחה חרדית, לרוב בישראל. את החתרנות האפשרית אבדוק דרך ההרמזים המשובצים ברומן *פרח בר* (2004), ואבחן את הפוטנציאל החתרני הטמון בהם.

איזר מציין כי הטקסט הספרותי מורכב גם ממבחר של אלוזיות, הרמזים, שהן הפניה מרומזת ליצירת ספרות או אמנות אחרת. הנורמות והאלוזיות הללו מספקים קווים מנחים לדו-שיח בין הטקסט לקורא ומסגרת בה ניתן לארגן את משמעות הטקסט (איזר, 2006: 78). בהתאם לדימוי המסיכה, ניתן לראות כיצד הרומנים של שפס "עטופים" בציטוטים מן המקורות היהודיים. הציטוטים הללו גלויים לכל מי שנוטל את הספרים לידי ויזין צורך לקרוא את הטקסטים עצמם כדי להיחשף אליהם. הרומן *פרח בר*, למשל, נפתח במוטו: "והיה אם שמוע תשמעו אל מצוותי אשר אנוכי מצווה אתכם היום [...] ונתתי מטר ארצכם בעתו"

(דברים י"א, י"ג-י"ד). מדובר בציטוט קטע מתוך "קריאת שמע" שעניינו רעיון הגמול, השכר והעונש. בהתאמה שמות חלקי הספר הם "והיה אם שמוע", "וימי בניכם" ו"פן יפתה לבבכם". בתוכן העניינים ניתן להתרשם משמות הפרקים: "ואהבת לרעך", "לב אבות", "לב בנים" ו"אהבת כלולתיך", כולם חלקי פסוקים מן המקורות.

מלבד משמעותם הגלויה של ההרמזים הללו, הם מהווים גם מעין "עטיפה כשרה" לספרים. עם זאת, בזמן קריאת הרומן פרח בר מתגלות אלוזיות נוספות, שאינן מופיעות בהבלטה. בין היתר, הרומן מאזכר את שרלוק הולמס, את הלורד ביירון, את ג'ורג' אליוט ואת ג'יין אוסטין ואף את המחזה גברתי הנאוה. בלשונו של איזר הטקסט מנהל דיאלוג עם דמויות, יצירות ויוצרים, שהקוראת החרדית הישראלית של שפס כלל אינה מכירה. כלומר, מתחת ל"עטיפה" ובחסות ההרמזים מן המקורות היהודיים המקובלים, חבויים אזכורים של יוצרים שאינם יהודיים ושל יצירות שנחשבות להשפעה זרה, כזו שהחברה החרדית מקפידה להתגונן מפניה. כזכור, "תרבות המובלעת" מוגדרת כדחיית החברה החיצונית והיא מתבטאת בהתבדלות תרבותית. ההרמזים הללו חריגים ביחס לספרות הנשית-חרדית, שאינה מאזכרת יצירות שיוצריהן אינם שומרי תורה ומצוות³. הרומן פרח בר, למשל, מצטט את שירתו של הלורד ביירון, שחיי ההוללות שניהל אינם תואמים בעליל את מערכת הערכים החרדית. בכל זאת שפס מתרגמת קטע משירתו:

ברברה הכירה את סיפור המצור על ירושלים הודות לפואמה של הלורד ביירון, "מפלת סנחריב", שהייתה חביבה עליה מאז ומתמיד. במוחה התנגנו מילות הפתיחה, תוך כדי צעידה:

"האשורי כזאב על העדר עט,

וחייליו הבהיקו בסגול ובזהב"

(פומרנץ, 1997: 79)

בהמשך הקטע שפס מצטטת בית שלם נוסף מתוך הפואמה, ובכך מנכיחה את עצמה כמי שצורכת תרבות זרה, ואף "מכשירה" את הלורד ביירון ואת יצירתו. כל זאת תחת סיפור יהודי תנ"כי "כשר", סיפור המצור על ירושלים.

³ שנקר טוענת כי במספר מקומות הושפעו הסופרות החרדיות מטקסטים חילוניים ואף ציטטו אותם, מבלי לאזכר את שם היצירה ואת שם היוצר. כך למשל אצל לאה פריד, שמצטטת קטעים שלמים מתוך הספר *גברים ממאדים נשים מנגה* (גריי, 1994) בשינויים קלים מבלי לציין את המקור. כך גם אצל חוה רוזנברג, שמשתמשת בשירו המולחן של יהונתן גפן, "נד-נד". שנקר טוענת כי ניסיון טשטוש המקורות הללו, על אף שהכותבות הושפעו מהם בוודאי, מצביע על היותם טקסטים "אסורים" שאזכור מפורש שלהם יוציא את הכותבות מן השיח החרדי (שנקר, 2006, 135-136, 64-65).

לספרות עולם מוקדש מקום של כבוד בסיפור היכרותם של ברברה וחיים, אף הוא חוזר בתשובה ממוצא אמריקני. הרגע בו התאהב בה, כך על פי עדותו, הוא הרגע בו ראה אותה ממתינה לו על ספסל, שקועה בקריאת הרומן דניאל דירונדה:

"מה את קוראת?" שאל קול מוכר.

היא הרימה את עיניה, ופגשה בעיניו של חיים. "דניאל דירונדה".

"את רוצה לסיים את הקטע?"

"לא. אין צורך. זאת אחת הסצנות של מעמד האצולה".

"ידעת שהספר במקורו התפרסם בהמשכים? הקוראים האנגלים נהגו לפהק במהלך

הקטעים היהודיים." (פומרנץ, 1997: 85)

אזכור הרומן דניאל דירונדה, שללא ספק מעניק רובד משמעות נוסף לסיפורם של חיים וברברה – שניהם צעירים אמריקאים שהיהדות הייתה זרה להם ושבנו למקורות עמם ולארצם – מרחיק לכת עוד יותר, שכן הוא "מכשיר" במובן מסוים לא רק את ג'ורג' אליוט ואת הרומן שכתבה, אלא גם את רעיון שיבת ציון הטמון בו, ציונות חילונית שההגמוניה הגברית-חרדית שוללת מכל וכל.

ההרמזים הבאים ברומן נוגעים לסיפור היכרותם של חיים וברברה, שנפגשים במסגרת מוסד השידוכין המקובל בקהילה. במסגרת זו צעיר וצעירה חרדים אינם יכולים להכיר באופן ספונטאני. הם מקבלים "הצעות" משדכן או מאנשים מכובדים בקהילה, מקבלים אותן או מסרבים להן, נפגשים ומוסרים את חוות דעתם על האדם עמו נפגשו לשדכן שהכיר ביניהם ולא לבן הזוג הפוטנציאלי עצמו. פרוש מציינת כי אין לזלזל בחשיבותם של כללים אלו. מוסד השידוכין משמר את ההיררכיה המעמדית בחברה המסורתית, את המבנה הכלכלי שלה ואת יוקרתו של ערך הלימוד ושל "חברת הלומדים" (פרוש, 2001: 244).

בהקשר זה ההפניות המרומזות בטקסט מפנות לרומן המאה ה-19, ולא במקרה. האזכורים הללו צובעים את תהליך ההיכרות המסורבל בצבעים רומנטיים, ובמובן מסוים הופך את הנערה החרדית הצנועה לגיבורה רומנטית ואת בחור הישיבה העצור לגיבור האידיאלי:

"מצטער שהחמצתי אותך", התנצל, "חייתי מתחת לסככה בתחנת האוטובוס.

כשיצאתי להתרשם מהנוף, ראיתי שהוא השתפר." הוא השתק לרגע. "אם היינו

בתוך רומן מהמאה ה-19, היית אמורה להסמיק בשלב זה".

"עם כל ההקדמות הארוכות וכללי ההתנהגות המרובים, אני באמת מרגישה לפעמים

כמו דמות ברומן ויקטוריאני," אמרה ברברה.

"הגיבורה, אני מקווה?"

"ובכן, כן," הודתה ברברה, "אבל לא רציתי לומר את זה בגלוי".

(פומרנץ, 1997: 86)

בסיומו של תהליך ההיכרות, בסצנת הצעת הנישואין של חיים לברברה, מחשבותיה של הגיבורה שוב נודדות לרומן, הפעם של ג'יין אוסטין:

חיים נפנה לעברה. "ברברה, הייתי רוצה לבקש ממך להינשא לי. אבל אם את רוצה,

אני יכול לחכות ולשאול אותך אחרי שתשמעי את דעתם של הקרובים שלך עליי."

"זה לא הכרחי," אמרה ברברה, משפילה ראשה.

"אז את מסכימה להינשא לי?" שאל כמעט בלחש.

"כן," אמרה ברברה. "אני מסכימה."

"אני שמח," אמר חיים, "אני מאוד מאוד שמח."

הוא הסתובב, והעיף מבט לעבר העמק הפרוש מתחתיהם. היה זה מעמד מאופק

בהרבה מסצנות האירוסים שקראה, אפילו ברומנים השמרניים של ג'יין אוסטין.

ברברה ידעה כי כללי ההתנהגות לזוג מאורס שונים במעט מאשר לזוג מועמדים

לשידוך, אך לא פחות חמורים. (פומרנץ, 1997: 94)

"הרומנים השמרניים של ג'יין אוסטין", שעוסקים בדרכה של הגיבורה הצעירה אל הנישואין,

וההקבלה שהם יוצרים בין נוהגי החברה החרדית בימינו לבין החברה האנגלית במאה ה-19,

מהווים מעין מקור התייחסות ולמידה לברברה שמגיעה מרקע מודרני לחלוטין. אזכור

הרומנים של ג'יין אוסטין מאפשר לרגע להתבונן במוסד השידוכין החרדי כעל יִסַת חברתי

ולהבין דבר מה על כוחו ועל השפעתו על חיי האנשים הכפופים לו.

עצם הימצאותם של ההרמזים ליצירות ה"לא-כשרות" ובחירת מיקומם מחזקים את כפילותם

של הטקסטים, המתכתבים גם עם המסורת היהודית וגם עם טקסטים מספרות העולם.

מדובר בטקטיקה עדינה שמובילה לפתיחת אופק חדש בפני הקוראת החרדית, וברמז אודות

התרבות הכללית שניתן להתעשר ממנה ולא רק להתגונן מפניה. איזר מציין כי על מנת

שהרמיזות ייצרו דו-שיח בין הקורא לבין הטקסט עליהן להתפרש. תהליך עיצוב הפרשנות

ליצירה ספרותית משמעו ניעות בין טקסטים, מעקב אחר הקשרים ביניהם, הקשבה ומודעות

לתבונות הנוצרות במסע בין הטקסטים (איזר, 2002: 80). לקוראת הממוצעת של שפס אין

את הכלים לפרש את ההרמזים הללו, לכן הם מהווים מעין שדר מוצפן, שלמעשה "שולח"

אותה לנסות ולפרש אותם. באמצעות ההרמזים הללו שותלת שפס רעיונות חדשים ומעוררת

את סקרנותה של הקוראת שעלולה להתפתות ולחפש את המקור. בכך שפס חותרת תחת

יסודות "תרבות המובלעת" וכמו "מכשירה" את המשורר הגוי ואת שירתו-פרשנותו לתנ"ך, את הסופרת האנגלייה ואף את רעיון שיבת ציון, את ג'יין אוסטין ואפילו את אליזה דוליטל ואת שרלוק הולמס - הבלש שנודע ביכולתו להקיש היקשים ולהסיק מסקנות.

סיכום

במרחב הספרותי הנשי-חרדי פועלים כוחות של צנזורה עצמית וחיצונית גם יחד. ההגנה על "תרבות המובלעת" מייצרת ספרות בעלת פונקציה דידקטית, המעוניינת לכוון את הקורא לעמדה מסוימת ביחס למציאות הסובבת אותו. כפועל יוצא, הסופרות מנועות מעיסוק בביקורת חברתית או מדיון בשאלות מהותיות, וסופרת המעוניינת לחרוג מנורמות הכתיבה המקובלות נדרשת לאסטרטגיות כתיבה חתרניות. פוטנציאל חתרני גלום בטקסטים "כשרים" לכאורה, ומסרים שלא ניתן להביע בראש חוצות בשל כוחה הרב של הצנזורה הספרותית, עשויים להתגלות כמוסוים בין דפי הרומנים.

הביקורת הפמיניסטית מתבוננת על היצירה הנשית כעל יצירה שיש בה פוטנציאל לשינוי תרבותי (Ostriker, 1986: 11). הסופרות החרדיות פועלות בתוך מבנה חברתי בעל מאפיינים מסוימים מאוד, המושפע מכוחות אידיאולוגיים חזקים המוכתבים על ידי ההגמוניה הגברית ומופעלים באמצעות צנזורה. בכוחם של שדרים חתרניים המוצפנים ברומנים הנשיים-חרדיים לעקוף את מגבלות הצנזורה ולהרחיב את "גבולות הגזרה" הקיימים. בכך הרומנים החרדיים מספרים לכאורה את סיפוריהם ה"פרטיים" של אינדיבידואלים, אך למעשה עשויים להוות מנוף לשינוי תרבותי.

מקורות

איזר, ו' 2006. **מעשה הקריאה: תאוריה של תגובה אסתטית**. ירושלים: מאגנס.
ארבל, מ' 2008. **תם ונשלם? על דרכי הסיום בסיפורת**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
בורדייה, פ' 2005. **שאלות בסוציולוגיה**. תל אביב: רסלינג.
בסול, ז' 14/9/2017. המון קוראים בחברה החרדית, אבל מי סופר? **הארץ**.
גרויסמן, נ' 20/4/2014. נפלאות התבונה והאמונה. **ידיעות אחרונות**.
הורוביץ, א' 17.11.2017. כותבים בגבולות המגזר. **מוסף שבת, מקור ראשון** 12-15.
וולף, ו' 2004. **חדר משלך**. תרגום: יעל רנן. תל אביב: משכל.
וולק, ר' וורן א' 1967. **תורת הספרות**. תל אביב: יחדיו.
לובין, א' 2003. **אשה קוראת אשה**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן.

סיון, ע' 1991. תרבות המובלעת, אלפיים: כתב-עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות 4: 45-98.

פומרנץ, ר' 2004. פרח בר. תרגום: רונית הופנר, הוצאה עצמית, בני ברק.

פרוש, א' 2001. נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה. תל אביב: עם עובד-ספרית אופקים.

פריד, ל' תשנ"ז. אבא חוזר. הובינשטיין, ירושלים.

פרידמן, מ' 1995. האישה החרדית. בתוך: עצמון י' (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות (273-290), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

קפלה, ר' א' תמוז תשע"ז. ספר, סופר וסיפור – תפקידה החברתי של הספרות, צריך עיון. <http://iyun.org.il/article/>

שנקר, י' 2006. ספרות הנכתבת על ידי נשים חרדיות ומיעדת לקהל חרדי בוגר. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.

----- 2008. 'עזרת נשים' משלך: על אפשרויות הכתיבה בחברה החרדית הנשית, מחקרי ירושלים בספרות עברית 22: 177-188.

----- 2009. בראי הקדמות ומבואות: על כתיבה נשית וסמכות גברית בקהילה החרדית, מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 78-98.

Finkelman, Y. 2011. **Strictly kosher reading: popular literature and the condition of contemporary orthodoxy**. Boston: Academic Studies Press.

Fisher Roller, A. 1999. **The literary imagination of ultra-Orthodox Jewish women: An assessment of a writing community**. Jefferson, NC: McFarland & Co.

Ostriker, A. 1986. **Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America**. Boston: Beacon Press.

Schaps, M. 2003. **The filtered voice: genre shifts in Orthodox women's fiction**.
<http://u.math.biu.ac.il/~mschaps/filtered.htm> 28.8.16

-----1997. **The one-way mirror**.
<http://u.cs.biu.ac.il/~mschaps/shofar.html> 28.8.16